

Ks. Roman Krawczyk
UWM Olsztyn

Józef Flawiusz na tle historiografii żydowskiej

Józef Flawiusz to postać niezwykła. Z jednej strony człowiek wierny ideałom religijnym własnego narodu, z dumą wpatrzony w jego historię, a z drugiej – równie gorliwie służący Rzymowi. Cesarz Wespazjan niejednokrotnie posługiwał się nim przy prowadzeniu wojny żydowskiej. Przez dwa lata (67-69 r.) Józef pozostawał w najbliższym otoczeniu tego cesarza, którego wspierał radą i usługami w przekonaniu, że „wszędzie szczęściło się Rzymianom, a Bóg, który różnym narodom dawał władzę nad światem, teraz złożył ją do rąk Italii”¹.

Za służbę Rzymowi zapłacił wysoką cenę. Podczas oblężenia Jerozolimy, przekonany, że dalszy opór nie ma sensu, podchodził pod mury miasta i w języku aramejskim nawoływał jego obrońców do poddania się. Jego wezwania rodacy przyjmowali obelgami i rzucaniem kamieni.

Po zdobyciu Jerozolimy Flawiusz, obecny już w Rzymie, oglądał triumfalny pochód wojsk Tytusa (syna Wespazjana), w którym niesiono świecznik siedmioramienny, stół chlebów pokładnych i inne przedmioty kultu zrabowane z Jerozolimy. Jakim wzrokiem patrzył Flawiusz na ten pochód? „Czyżby tylko wzrokiem kronikarza, uważny a nieczuły?”². Trudno zrozumieć, jak mógł ten jerozolimski kapłan zakończyć swój opis słowami: „Dzień ten był dla Rzymian świętem zwycięstwa, końcem domowych rozterek i początkiem opromienionej nadziejami szczęśliwej przeszłości”³.

Dla badaczy istotny jest jednak nie wymiar psychologiczny osoby Flawiusza, to jest pogodzenie miłości własnej ojczyzny z równoczesną służbą rzymskim

¹ J. Flawiusz, *De Bello Judaico*, 5, 9, 3.

² E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki. Geografia, historia, kultura*, Poznań 1965, s. 499.

³ J. Flawiusz, *De Bello...*, 7, 5, 6.

okupantom, lecz rzeczywisty wkład tego autora w historię i dorobek kulturowy własnego narodu. Jak pisze we Wstępie do *Antiquitates*: „Myślę, że w swoim dziele, poświęconym naszym dawnym dziejom, dostatecznie jasno wyłożyłem jego przyszłym czytelnikom sprawę pradawnego pochodzenia naszego narodu żydowskiego, zachowania przezeń pierwotnej czystości rasowej i sposobu osiedlenia się w kraju, który dzisiaj zajmujemy. Historię tę, obejmującą okres pięciu tysięcy lat, napisałem w języku greckim podług naszych ksiąg świętych”⁴. Dziejopisarstwo Flawiusza ma charakter apologetyczny. Historyk ten staje w obronie religii i kultury żydowskiej przed zewnętrznymi atakami, głównie ze strony tradycji grecko-rzymskiej. „Prowadzona zaś równocześnie apologia cesarza Tytusa, wielkiego przeciwnika Żydów, świadczy o pedagogicznych wysiłkach autora, który dąży do pogodzenia Żydów z państwem rzymskim i do zachowania lojalności względem niego”⁵.

Przystępując do analizy podjętego w tytule artykułu problemu, podejmiemy próbę obiektywnej, niezależnej od oceny samego Flawiusza, analizy jego twórczości historycznej i jej znaczenia dla poznania niezwykle ważnego okresu historycznego starożytności. Artykuł będzie się składał z kilku części. Najpierw zostanie przedstawiona osoba i twórczość Flawiusza (I). Następnie, podstawową część artykułu stanowić będzie analiza czterech głównych dzieł Flawiusza (II), którymi są: *De Bello Judaico* (1), *Antiquitates Judaicae* (2), *Contra Apionem* (3) oraz *Vita* (4). Opis twórczości Flawiusza niewątpliwie wymaga próby oceny jego dorobku. To będzie kolejna część artykułu (III). Ostatni punkt artykułu (IV) będzie zawierał ogólny zarys innych dzieł historii żydowskiej (1) oraz wybranych ksiąg apokryficznych Starego Testamentu, nawiązujących do Flawiusza (2).

I. Życie i twórczość Józefa Flawiusza

Józef Flawiusz urodził się w Jerozolimie (37 r. n.e – 100 r. n.e.)⁶. Jego ojciec Matias pochodził z jednego z przedniejszych rodów kapłańskich, a matka była spokrewniona z Hasmonejczykami. Tutaj też, w Jerozolimie, otrzymał staranne wykształcenie, a następnie przez trzy lata przebywał wśród esseńczyków na Pustyni Judzkiej. Po powrocie do Jerozolimy, mając dziewiętnaście lat, przyłączył się do stronnictwa faryzeuszów, chociaż okoliczność pochodzenia z rodu kapłańskiego powinna go raczej skierować na drogę saduceizmu. Brał aktywny udział we wszystkich wydarzeniach, które wówczas miały miejsce. W 64 roku po Chr., wysłany do Rzymu z poselstwem, uzyskał uwolnienie kapłanów żydowskich

⁴ J. Flawiusz, *Contra Apionem* I.1.

⁵ A.J. Najda, *Historiografia paradygmatyczna w Dziejach Apostolskich*, Warszawa 2011, s. 120.

⁶ Zob. M. Hadas-Lebel, *Józef Flawiusz. Żyd rzymski*, Warszawa 1997; E. Dąbrowski, *Józef Flawiusz*, w: *Podręczna Encyklopedia Biblijna*, T. 1, Poznań 1959, s. 611-618; Tenże, *Nowy Testament na tle epoki...*, s. 495-537.

oskarżonych przez prokuratora Feliksa (52-60 r.). Wróciwszy do Jerozolimy, przeciwstawiał się przygotowaniom do walki zbrojnej z Rzymem o niepodległość Judei. Jednak gdy powstanie wybuchło, wziął w nim udział. Przekonany, że szanse na zwycięstwo z wojskami rzymskimi są nikłe, opuścił Jerozolimę i udał się do Jotapaty. Zamknąwszy się w fortecy, stanął na czele obrońców. Forteca poddała się z powodu braku żywności i dotkliwych strat w szeregach obrońców. Flawiusz próbował ukryć się wraz z innymi czterdziestoma Żydami w cysternie. Gdy Rzymianie odkryli kryjówkę, Józef chciał się poddać, ale przebywający z nim w grocie żołnierze zaprotestowali, grożąc mu śmiercią. Przez przypadek ocalił życie i ostatecznie dostał się w ręce Rzymian⁷. Odtąd, obdarowany wolnością, pozostawał w najbliższym otoczeniu Wespazjana, doradzając mu w dalszym prowadzeniu wojny z Żydami. Następnie, przebywając na dworze cesarza Tytusa, wzywał oblężonych w Jerozolimie rodaków do poddania się. Po zdobyciu Jerozolimy Flawiusz opuścił Palestynę i osiadł w Rzymie. Tutaj uzyskał obywatelstwo rzymskie, wysoką pensję z państwowego skarbcza, a także posiadłości w Palestynie. Poświęcił się wyłącznie twórczości pisarskiej.

Flawiusz był czterokrotnie żonaty. Pierwsza żona prawdopodobnie zginęła w oblężonej Jerozolimie. Druga opuściła go, gdy przybył z Wespazjanem do Aleksandrii. Tam ożenił się po raz trzeci i doczekał trzech synów, z których jeden imieniem Hirkan przebywał wraz z ojcem w Rzymie. Z ostatniego małżeństwa miał dwóch synów: Justusa i Simonidesa Agryppę.

Józef Flawiusz jest autorem kilku dzieł historycznych istotnych dla poznania dziejów i kultury żydowskiej. Wśród nich wymienić należy przede wszystkim dzieło wojny Żydów z Rzymianami (66-70 r.) pod tytułem *De Bello Judaico*. Dzieło to było często wykorzystywane przez pisarzy chrześcijańskich. Z IV wieku po Chr. pochodzi parafraza tego dzieła, tak zwany *Hegezyp*, przypisywana Ambrożemu (PL 15,2061-2310). *Wojna Żydowska* została przełożona na wiele języków, między innymi syryjski, hebrajski i starosłowiański. W dziele tym znalazło się wiele ocen przychylnych Rzymianom, co stało się podstawą do oskarżeń Flawiusza ze strony Żydów o zdradę własnego narodu i współpracę z Rzymianami.

Aby przeciwstawić się oskarżeniom i uzyskać aprobatę rodaków, Flawiusz napisał dzieło *Antiquitates Judaicae* w dwudziestu księgach, ukazujące historię narodu izraelskiego od stworzenia świata do 66 roku po Chr. W ósmej księdze tego dzieła (VIII.3,3) znajduje się świadectwo, dotyczące, według niektórych, osoby Chrystusa, tak zwane *Testimonium Flavianum*⁸. Problemem dyskusyjnym jest to, czy Flawiusz kiedykolwiek zetknął się z chrześcijaństwem rzymskim i co

⁷ Zob. A.J. Najda, *Historiografia paradygmatyczna...*, s. 113.

⁸ Uczni podkreślają, że pod względem stylistycznym tekst ten nie odbiega wprawdzie od stylu Flawiusza, ale zawiera pewne elementy chrześcijańskiego wyznania wiary. Zob. E. Dąbrowski, *Testimonium Flavianum*, w: Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, Poznań 1962, s. 873-890.

sądził o nowej religii. Dokumenty nie pozwalają na jakąś wiążącą odpowiedź w tej kwestii. Czy jednak – pyta Dąbrowski – „można przypuszczać, aby mieszkając przez lat z górą trzydzieści w Rzymie i stykając się z wieloma ze swych współwyznawców, a w każdym razie śledząc rozwój gminy żydowskiej w tym mieście, posiadającym liczne synagogi, Józef nie natknął się na chrześcijaństwo, które wzmocnione śmiercią św. Piotra (64 r.) i św. Pawła (67 r.) rozwijało się dalej i już na początku II wieku zdobyło się na sławne katakumby [...]. Byłoby istotnie co najmniej dziwne, gdyby Józef przez tak długi czas swego pobytu w Rzymie nie natknął się na chrześcijaństwo”⁹.

Poza wspomnianymi już dziełami Flawiusza (*De Bello Judaico* i *Antiquitates Judaicae*) jest on także autorem swojej autobiografii (*Josephu bios*) *Vita* oraz dzieła *Contra Apionem*, w którym broni judaizmu przed atakami innych pisarzy.

Dzieła Flawiusza były chętnie wykorzystywane przez pisarzy kościelnych (św. Hieronima, Euzebiusza z Cezarei) i zostały przetłumaczone przez polskich autorów. Należy tu wymienić: *Dzieje wojny żydowskiej przeciw Rzymianom* Niemojewskiego (Kraków 1906), *Dawne dzieje Izraela* (I-III) Lippomana (Warszawa 1929), *Dawne dzieje Izraela* Kubiaka i Radożyckiego (Poznań 1962, ²1979, 1997), *Przeciw Apionowi* Radożyckiego (Poznań 1986)¹⁰.

II. Analiza głównych dzieł Józefa Flawiusza

1. *De Bello Judaico*

Pierwszym dziełem Józefa Flawiusza jest historia wojny żydowsko-rzymskiej, zakończonej zburzeniem Jerozolimy i świątyni¹¹. Tytuł tego dzieła znany był w trzech odmianach. Za najbardziej prawdopodobny pierwotny tytuł uznaje się: *Peri aloseos* (to jest: *O zdobyciu*, z domyślnym: *Jerozolimy*). Dopiero później pojawił się tytuł *Wojna żydowska*. Zasadniczą treść tego dzieła stanowią wydarzenia z lat 66-70 po Chr. Mając na uwadze czytelników ze świata grecko-rzymskiego, autor stara się „obciążać winą za katastrofę narodową żydowskich zelotów, w pozytywnym świetle ukazać arystokrację żydowską i wysławiać Wespazjana i Tytusa”¹². Dzieło wprowadza obszerny Wstęp, sięgający czasów Antiocha IV Epifanesa (175-164 r.), a kończy opis skutków wojny z Rzymem. We Wstępie Flawiusz deklaruje, że napisał dzieło, aby ukazać prawdziwy przebieg wojny Żydów z Rzymianami, którą – jak pisze – historycy różnie przedstawiają: „Jedni,

⁹ E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki...*, s. 500.

¹⁰ W Polsce o twórczości Józefa Flawiusza, poza cytowanym wyżej Dąbrowskim, pisali: K. Głombowski, *Słownik pisarzy antycznych*, Warszawa 1982 (²1990), s. 254-255; M. Starowieyski, *Józef Flawiusz*, w: *Encyklopedia katolicka*, T. 8, Lublin 2000, s. 168-169.

¹¹ Zob. K. Pilarczyk, *Literatura żydowska od epoki biblijnej do haskali. Wprowadzenie religioznawcze, literackie i historyczne*, Kraków 2006.

¹² S. Mędała, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, Kraków 1994, s. 267.

nie będąc sami świadkami wydarzeń, zebrali chaotyczne i sprzeczne ze sobą opowieści, które zasłyszeli, i opisują je na sposób sofistyczny, drudzy wprawdzie patrzyli na rozgrywające się wypadki, lecz fakty ukazali w fałszywym świetle już to z chęci przypodobania się Rzymianom, już to z nienawiści do Żydów”¹³.

Dzieło składa się z siedmiu ksiąg. Księga pierwsza to opis dziejów Judei, zdobywanej przez Antiocha IV Epifanesa, powstania Machabejczyków i Hasmonejczyków – aż do śmierci Heroda Wielkiego. Księga druga rozpoczyna się opisem panowania Archelausa, a następnie przedstawiona jest historia rządów prokuratorów rzymskich, Heroda Agryppy, aż po pierwszy rok wojny. Księga trzecia wprowadza na scenę Wespazjana i opisuje działania wojenne na terenie Galilei. Księga czwarta poświęcona jest dalszym działaniom wojennym na terenie całego kraju, w tym także oblężeniu Jerozolimy. Księga piąta zawiera opis wewnętrznej sytuacji w oblężonej Jerozolimie: beznadziejność sytuacji oblężonych i konflikty zwalczających się stronnictw. Księga szósta przedstawia tragiczną sytuację zdobyciej Jerozolimy: zburzenie twierdzy Antonii, pożar świątyni oraz rzeź obrońców stolicy. Księga ostatnia, siódma, opisuje skutki wojny żydowskiej w Judei oraz poza jej granicami. Księga kończy się opisem zdobycia twierdzy Masada i zdławienia powstania w Cyrenie. Chcąc usprawiedliwić swój udział w wojnie, Flawiusz podkreśla, że winę za jej wywołanie i klęskę nie ponoszą ani arcykapłani czy faryzeusze, ani Rzymianie, lecz stronnictwo żydowskich fanatyków¹⁴.

Wojna żydowska została napisana w języku aramejskim, następnie w latach 75-79 po Chr. przetłumaczona na język grecki i przeznaczona dla Żydów przebywających w diasporze. Później została przetłumaczona na język grecki: „Postanowiłem dać dzieje tej wojny w opracowaniu greckim, jak to już pierwiej byłem uczynił dla cudzoziemców, pozostających pod panowaniem rzymskim, w ich mowie ojczystej”¹⁵. W państwie rzymskim istniała liczna diaspora żydowska, która nie znała innego języka poza greckim. Przekład grecki nie należy rozumieć w dzisiejszym znaczeniu jako dokładne oddanie oryginału, ale jako opracowanie nowe, pozostające oczywiście w ścisłym związku treściowym z oryginałem.

Greckie opracowanie księgi jest dziełem Flawiusza, choć niewątpliwie posiłkował się greckimi współpracownikami. Flawiusz sam to przyznaje: „Gdy miałem już cały materiał historyczny gotowy, przy pomocy kilku osób, potrzebnych mi ze względu na język grecki, opisałem wypadki dla potomności”¹⁶.

¹³ Cyt. za: A.J. Najda, *Historiografia paradygmatyczna...*, s. 115.

¹⁴ Flawiusz tak argumentuje: „W czasie bowiem, kiedy doszło do wybuchu tego, jak powiedziałem, największego buntu, państwo rzymskie trawiła choroba wewnętrzna. Tymczasem u Żydów wykorzystano tę niespokojną sytuację; stronnictwo rewolucyjne wznieciło powstanie, które pod względem posiadanych sił i środków stało wówczas u szczytu” (*De Bello Judaico* 1.2).

¹⁵ E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki...*, s. 504.

¹⁶ Tamże, s. 507.

Źródłami, na jakich opierał się Flawiusz, były jego własne doświadczenia i wspomnienia z okresu bezpośrednich przygotowań do powstania i z jego przebiegu, urzędowe dokumenty z archiwów rzymskich oraz historia Mikołaja z Damaszku, obejmująca w stu czterdziestu księgach dzieje świata, od czasów najdawniejszych do śmierci Heroda Wielkiego.

Dzieło zostało wydane po 75 roku, gdyż wspomniana jest w nim Świątynia Pokoju, którą w tym właśnie roku otworzył Wespazjan, a przed rokiem 79, w którym ten umarł, ponieważ Flawiusz pisze, że pierwsze egzemplarze dzieła wręczył Wespazjanowi i jego synowi Tytusowi.

Wiarygodność historyczna dzieła Flawiusza nie budzi zasadniczych wątpliwości. Znakomity badacz Flawiusza Thackeray pisał: „Opis naszego autora w swoim głównym zarysie trzeba przyjąć jako zasługujący na wiarę”¹⁷. Podobnie Ciecieląg: „Nie ma poważniejszych podstaw do negowania historycznej wartości dzieła, które jest też wartościowe pod względem literackim”¹⁸. Wprawdzie – pisze Dąbrowski – dzieło to było „pomyślane jako wysławianie Wespazjana i Tytusa [...] z czego jednak nie wynika, że opisujący wojnę historyk musiał zniekształcać fakty lub naginać je do potrzeb chwili”¹⁹. Jeśli znajdują się w tym dziele jakieś nieścisłości historyczne, to dotyczą one bardziej sposobu, w jaki Flawiusz opisuje wojnę judejską, niż samych wydarzeń. Sądzę, że w takim duchu należałoby tłumaczyć uwagi krytyczne niektórych autorów²⁰.

2. *Antiquitates Judaicae*

Jednym z powodów napisania tego dzieła była chęć Flawiusza zrehabilitowania się w opinii własnych rodaków. Rola Flawiusza w czasie wojny z Rzymianami, a także samo dzieło *Wojna żydowska* spowodowały bowiem, że Żydzi okazywali mu niechęć, a nawet oskarżali o popełnienie zdrady narodowej. A jednak Flawiusz nie zapomniał o własnym pochodzeniu i łączności z historią swego narodu. W sposób szczególny wpłynęło na to panowanie cesarza Domicjana i wszczęte przez niego prześladowanie Żydów z powodu nieuiszczania przez nich podatku na świątynię Jowisza Kapitońskiego. Odtąd Flawiusz chce być historykiem wiernym ideałom własnego narodu. Dlatego w zakończeniu swego dzieła obiecuje wrócić jeszcze do *Bello Judaico* i opracować je na nowo.

¹⁷ H.S. Thackeray, *Josephus. The Man and the Historian*, New York 1967, s. 49.

¹⁸ J. Ciecieląg, *Żydzi w okresie drugiej świątyni (538 r. przed Chr. – 70 r. po Chr.)*, Kraków 2011, s. 244.

¹⁹ E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki...*, s. 510.

²⁰ Zob. S. Witkowski, *Historiografia grecka*, Kraków 1927, s. 3 i 264; K. Morawski, *Rzym i narody*, Warszawa 1924, s. 161. Doniosłość dzieł historycznych Flawiusza podkreślał Niemojewski w: *Dzieje wojny żydowskiej przeciw Rzymianom*, Kraków 1906, s. XVI.

Celem dzieła *Antiquitates* było ukazanie grecko-rzymskiemu światu istoty judaizmu²¹ i podkreślenie, że „ludzie posłuszni woli Bożej i zachowujący prawa ogłoszone przez mądrego prawodawcę niewiarygodnej wprost zażywiają pomyślności i obsypywani są przez Boga wszelkimi dobrami; gdy zaś zstępują z tej drogi, o najbłahsze nawet potykają się przeszkody i w niepowetowane klęski obracają się wszystkie ich, choćby najbardziej pomyślne, zabiegi” (*Antiq.* I.1,3). Pisząc swoistą apologię narodu żydowskiego (*Antiq.* I.2,1), Józef gloryfikuje przeszłość Izraela.

Treść dzieła. Swoje nowe dzieło Flawiusz zatytułował: *Judaiké Archaiologia* (*Antiquitates Judaicae*), i podzielił je na dwadzieścia ksiąg. Jak już zaznaczyliśmy, dzieło to obejmuje historię Izraela od stworzenia świata do 12 roku panowania Nerona, to jest do 66 roku po Chr. W pierwszych dziesięciu księgach opisana jest historia Izraela od stworzenia świata do końca niewoli babilońskiej. Druga połowa dzieła poświęcona jest zdarzeniom od niewoli babilońskiej do wybuchu wojny z Rzymianami (historia tej wojny jest ostatnim rozdziałem dzieła).

W pierwszych jedenastu księgach Flawiusz opiera się na Biblii. Księgi te to właściwie parafraza ksiąg biblijnych. Przy czym pomija on wiele fragmentów Biblii, na przykład nie uwzględnia ksiąg prorockich. Jak powiada we Wstępie do dzieła, jego zamiarem było „przedstawić na podstawie pism hebrajskich całość [...] dawnych dziejów i ustroju państwowego” (Prolog, 2). Opisywana przez niego historia rozwija się równolegle do dziejów Izraela. Naturalnie, nie chodziło tu o przekład Biblii w dzisiejszym rozumieniu tego słowa, ale o opracowanie napisane w oparciu o tematy biblijne. Józef chciał stworzyć własną wersję historii, tylko opartą na Biblii, stąd zamieszczenie licznych dodatków i uzupełnień, których nie ma w księgach biblijnych²². Pomijając niektóre tematy, uzupełniając inne, Flawiusz nie zniekształcił sensu biblijnych dokumentów, na których się opierał. Trzeba dodać, że o ile w pierwszych jedenastu księgach Józef mógł swobodnie korzystać z opisanych dziejów Izraela, to poczynając od księgi dwunastej, mógł to robić tylko w nieznacznym stopniu.

Wstęp dzieła. Na wstępie Flawiusz wymienia imię Epafrodyta, któremu przypisuje inicjatywę powstania dzieła i troskę o wydanie nie tylko *Antiquitates*, lecz także dwóch pozostałych dzieł: *Contra Apionem* oraz *Vita*. „Jego zachęty – pisze Flawiusz w Prologu – pełne tej gorącej życzliwości, jaką zawsze otacza on twórczość ludzi utalentowanych, dodały mi otuchy, a jednocześnie sam wstydziłem się siedzieć bezczynnie, gdy taka wspaniała czekała mnie praca” (Prolog, 2).

²¹ W Przedmowie do *Antiquitates Judaicae* Flawiusz pisze: „Niniejszą pracę podejmuję w nadziei, iż wszystkim Grekom wyda się ona godna uwagi, jako że księgi te mają przedstawić, w oparciu o pisma hebrajskie, całość naszych dziejów i ustroju państwowego” (*Antiq.* I.2,1).

²² Zob. J. Ciecieląg, *Żydzi w okresie drugiej świątyni...*, s. 244.

Kim był ów Epafrodyt? W drugiej połowie I wieku po Chr. znane były w Rzymie dwie postacie o tym imieniu. Pierwszą z nich był Bityńczyk, wyzwoleniec Nerona, jego sekretarz i powiernik. Cesarz Domicjan skazał go na wygnanie, a wkrótce potem na śmierć. Pozostaje zatem inny Epafrodyt. Imię to nosił także człowiek pochodzący z Cheronei, uczeń Archiasa, gramatyka z Aleksandrii. Początkowo niewolnik, później wyzwolony. Doczekał się niezwyklej kariery, na co wskazuje fakt, że miał w Rzymie dwa domy i olbrzymią bibliotekę liczącą 30 tysięcy tomów. Dożył 75 lat i umarł za cesarza Trajana. W jego bibliotece należałoby szukać niektórych źródeł dla *Antiquitates*. Trudno jednoznacznie orzec, która z wymienionych dwóch postaci była protektorem Flawiusza. Opinie uczonych są podzielone.

Źródła. Nie ulega wątpliwości, że do napisania dzieła, obejmującego niemal dwa tysiące lat historii, Flawiusz musiał korzystać z wielu źródeł. Wśród nich wymienia się zwykle: Biblię, Haggadę, historyków greckich i rzymskich oraz Filona z Aleksandrii.

a. Biblia

Jak wyżej powiedziano, w pierwszych jedenastu rozdziałach swego dzieła Flawiusz opierał się głównie na Biblii. Dokładnie nie wiadomo, którym tłumaczeniem Biblii się posługiwał. Wielu autorów sądzi, że używał tekstu hebrajskiego, inni natomiast – i to stanowisko jest bardziej prawdopodobne – że posługiwał się zależnie od potrzeby obydwoma tekstami: greckim i hebrajskim²³.

b. Haggada

Źródło to zawiera rabinackie objaśnienia tekstów Starego Testamentu z zastosowaniem do aktualnej sytuacji życiowej i historycznej. Ale znajdujemy w niej także szczegóły, które nie mają oparcia w tekstach biblijnych²⁴. Zasluguja one na uwagę, ponieważ stanowią nie tylko nowe interpretacje biblijne, ale także interpretacje zdarzeń pozabiblijnych, przekazywanych w ustnej tradycji. Haggada nie tylko upiększała zdarzenia, nadając im własną, nieraz niezamierzoną przez autora biblijnego, interpretację, ale tworzyła nowe fakty, w celach głównie apologetycznych.

Przykładem owych poszerzeń interpretacyjnych tekstów biblijnych może być relacja o małżeństwie Mojżesza z Etiopką Tarbis (zob. Lb 12,1). Małżeństwo to w Haggadzie przybrało formę romansu wojennego. Oto Mojżesz został mianowany przez faraona dowódcą wojsk egipskich w wyprawie przeciw Etiopom. W czasie oblężenia ich stolicy, Tarbis, zobaczywszy Mojżesza, zakochała

²³ H.S.J. Thackeray uważa, że z *Pentateuchu* Flawiusz korzystał niemal wyłącznie z semickiego oryginału, a poczynając od Ksiąg Samuela aż do końca – z tekstu greckiego (Tenże, *Josephus...*, s. 40).

²⁴ Zob. R. Rubinkiewicz, *Haggada*, w: *Encyklopedia Katolicka*, T. VI, Lublin 1993, s. 469-470; zob. też S. Wielgus, *Badania nad Biblią w starożytności i w średniowieczu*, Lublin 1990, s. 11-19.

się w nim i w zamian za obietnicę małżeństwa poddała miasto. Mojżesz poślubił Tarbis i jako zwycięzca wrócił z nią do Egiptu (Antiq. 2,10,1-2). W Haggadzie Salomon otrzymał od Boga tajemniczą moc nad złymi duchami: „Bóg obdarzył go również znajomością sztuki, stosowanej przeciwko demonom w celu wspomagania i leczenia ludzi” (Antiq. 8,2,5).

c. Historycy i pisarze grecko-rzymscy²⁵

W dwunastej księdze swego dzieła Flawiusz wymienia postać Aleksandra Macedońskiego i jego zwycięstwo pod Issos w 333 roku przed Chr. I na tym kończy się biblijny wątek dziejów Izraela. Odtąd, z braku źródeł biblijnych, żydowski historyk musiał się oprzeć na dostępnych mu źródłach pozabiblijnych. Jednym z głównych jest *Historia* Mikołaja z Damaszku, z której Flawiusz zaczerpnął imiona władców perskich, syryjskich i egipskich. Sam Flawiusz powołuje się na jeszcze drugie źródło – *Historię* Polibiusza (200-118 przed Chr.). Ważnym źródłem była następnie wspomniana już biblioteka Epafrodyta w Rzymie, a także dzieła Strabona (65 r. przed Chr. – 20 r. po Chr.). Cztery pierwsze księgi historii Strabona zawierają opis zdarzeń po śmierci Aleksandra Wielkiego.

W księgach 12-14 Flawiusz nawiązuje do historii innych narodów, zwłaszcza Syryjczyków i Partów. Księgi 15-17 poświęcone są analizie dziejów i panowania Heroda, w tym także opisom jego życia domowego, blaskom i cieniom jego rządów. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy Flawiusz opierał się na jakimś nieznanym dziele, czy był to jego osobisty wkład oraz w jakim stopniu opierał się w opisie historii Heroda na *Historii* Mikołaja z Damaszku.

Historia Heroda Wielkiego kończy się deportacją jego następcy Archelausa w 6 roku po Chr. Pozostałych 60 lat, to jest do wybuchu wojny w 66 roku, jest przedmiotem opisów Flawiusza w końcowych trzech księgach (18-20). Autor, opierając się na urzędowych dokumentach rzymskich, opisuje rządy prokuratorów, Agryppy I, Agryppy II, panowanie Klaudiusza i Kaliguli oraz niepokoje w Aleksandrii i w Palestynie.

Poza wymienionymi wyżej źródłami historycznymi Flawiusz czerpał również z dzieł innych historyków starożytności, których dzieła zaginęły lub przechowały się jedynie we fragmentach. Do nich należy Posydoniusz z Apamei (ok. 135-50 r. przed Chr.), autor *Historii* w 52 księgach. Flawiusz cytuje go w *Contra Apionem* (2,7). Z tego źródła pochodzą prawdopodobnie wiadomości z okresu panowania Hasmonejczyków: Hirkana, Arystobula i Aleksandra Janneusza. Natomiast we Wstępie do *Antiquitates* (1,15) Flawiusz cytuje Aleksandra Polihistoryka (I w. przed Chr.). Wśród innych autorów cytowanych przez Flawiusza warto wymienić: Manetona, Berozusa, Herodota, Liwiusza, Hekateusza z Abdery,

²⁵ Zob. E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki...*, s. 523-526.

Polibiusza, Strabona. Flawiusz wymienia również imiona poetów i pisarzy, między innymi Homera, Hezjoda, Megastenesa i Menandera. Można zakładać, że dzieła wymienione przez Flawiusza znajdowały się w bibliotece Epafrodyta, do których żydowski historyk miał dostęp. Wymienić w końcu należy grupę pisarzy judeo-chrześcijańskich, którzy tematy z dziejów Izraela uwzględniali już przed Flawiuszem. Należą do nich: Demetriusz (III w. przed Chr.), Eupolemus (II w. przed Chr.), Artapanus (I w. przed Chr.). „Byłoby dziwne – pisze Dąbrowski – gdyby historyk żydowski nie sięgnął do tych opracowań, istniejących na długo przed nim i przeznaczonych również dla czytelników greckich”²⁶.

d. Filon z Aleksandrii²⁷

Wśród wielu cytatów greckich nie ma w *Antiquitates* ani jednego cytatu z dzieł Filona. Wydaje się to dość zrozumiałe, zważywszy na to, że Filon działał w Aleksandrii, Flawiusz zaś w Palestynie, a później w Rzymie. Jednak niektórzy uczeni przyjmują, że Józef wprowadzić nie cytuje Filona, to jednak jego twórczość znał. Ma to być widoczne w niektórych szczegółach. Na przykład, według Rdz 6,16 Arka Przymierza była trzypiętrowa, zaś Filon i Flawiusz, wbrew Biblii, nazywają ją arką czteropiętrową.

Ocena dzieła *Antiquitates*. Dzieło Flawiusza w średniowiecznym świecie chrześcijańskim cieszyło się dużym uznaniem. W czasach nowożytnych natomiast zaczęły się pojawiać głosy krytyczne. Zarzucano Flawiuszowi przede wszystkim samowolne, tendencyjne wykorzystywanie źródeł, oceny podyktowane subiektywnym podejściem do faktów historycznych. W sumie *Antiquitates* oceniano jako nieudaną próbę zakresłonej na wielką miarę historii Izraela.

Oceny krytyczne wygłaszali też polscy uczeni. Morawski napisał: „Jeżeli Józef Flawiusz myślał, że przez to dzieło o dziejach żydowskich stworzy dla Żydów i dla świata nabytek nieśmiertelny, to się oczywiście pomylił. Talent autora nie dorósł do takiego zadania”²⁸. Sinko z kolei zarzuca Flawiuszowi, że korzystał ze źródeł przez siebie „nieoglądanych, a nawet tradycję biblijną czerpał z drugiej ręki”²⁹. Mędała stwierdza, iż „panuje dość powszechna opinia, że na ogół osobisty wkład autora jest niezbyt duży. Stąd ze względu na brak źródeł, autor zostawił dużą lukę odnośnie do czasów od Nehemiasza do Antiocha IV Epifanesa”³⁰.

Wydaje się, że bardziej obiektywną ocenę dzieła Flawiusza przedstawił Dąbrowski. Podkreśla on, że wprowadzić Flawiusz „nie stanął na wysokości

²⁶ E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki...*, s. 526.

²⁷ Zob. tamże, s. 526-527.

²⁸ K. Morawski, *Rzym i narody*, Warszawa 1924, s. 170.

²⁹ T. Sinko, *Literatura grecka*, I-III, Kraków 1931-1954.

³⁰ K. Kumaniecki, *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1955 (21987); J. Łanowski, *Literatura Grecji starożytnej w zarysie*, Warszawa 1987.

zadania i nie jest historykiem klasy Tacyty³¹, to jednak mimo uchybień i błędów, „*Antiquitates* są dla nas jedynym źródłem dla poznania ważnej epoki dziejów Izraela, na którą tylko mdłe światło rzucają apokryfy”³². Zdaniem Dąbrowskiego „można się na Józefa oburzać, że korzystał niedbale z dostępnych mu źródeł lub że tendencja apologetyczna przesłaniała mu spojrzenie [...], ale obejść się bez jego *Antiquitates* w badaniach nad genezą i powstaniem chrześcijaństwa – niepodobna”³³.

3. Contra Apionem

Za panowania Domicjana rozpoczęło się prześladowanie Żydów oskarżonych o bezbożność w sensie nieuznawania bogów państwowych. Bezpośrednim powodem, jak już zaznaczyliśmy, było uchylanie się Żydów od płacenia podatków na rzecz świątyni Jowisza Kapitońskiego (*fiscus judaicus*). Prześladowania nasiliły się za panowania cesarza Kaliguli (37-41 r.), gdy na czele prześladowców stanął Apion, retor pochodzenia egipskiego (autor zaginionej *Historii Egiptu*). Głosił on, że Żydzi są potomkami trędowatego plemienia Żydów wypędzonych z Egiptu, że uprawiają kanibalizm rytualny. Tak więc do zarzutu bezbożności dołączyły nowe oskarżenia.

Widząc niebezpieczeństwa grożące Żydom, Flawiusz postanowił wystąpić w obronie swego narodu. Owocem tej decyzji jest dzieło nazywane powszechnie *Contra Apionem*. (Aczkolwiek do dziś nie ma pewności, jaki w rzeczywistości tytuł nosiło to dzieło.) Składa się ono z dwóch ksiąg, zaopatrzonych we Wstęp. W księdze pierwszej głównym tematem jest starożytność Izraela. Starożytność ta jest niemal nieznana historykom greckim, ale z tego nie wynika – pisze Flawiusz – że naród izraelski nie ma udokumentowanej przeszłości. Flawiusz wymienia egipskiego pisarza Manetona (III w. przed Chr.) oraz Chaldeczyka Berozusa (ok. 330-250 r. przed Chr.). Berozus w swych *Dziejach Babilonii* wymienia społeczność żydowską. Maneton pisał o Żydach, że powstał z owej rzeszy trędowatych wygnanych z Egiptu, a od niego przejęli tę wiadomość inni pisarze. Flawiusz wykazuje w swoim dziele niedorzeczność tych zarzutów.

W księdze drugiej Flawiusz odpiera inne zarzuty przeciwko Żydom, a łączy je właśnie z Apionem. Argumentacja Flawiusza ma wymiar negatywy i pozytywnej. Najpierw odpiera zarzuty, w tym także zarzut o bezbożność (w znaczeniu nieuznawania bogów państwowych), a następnie stara się ukazać wyższość religii Izraela na przykładzie takich tematów, jak pojęcie Boga, instytucja małżeństwa i rodziny, cześć dla rodziców, stosunek do innych narodów. Dzieło kończy krytyką religii Greków i pochwałą swego narodu. Jak pisze Najda, Flawiusz „kreśli

³¹ E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki...*, s. 530-531.

³² Tamże, s. 529.

³³ Tamże, s. 531.

idealny obraz społeczeństwa żydowskiego oraz prawodawstwa Mojżeszowego, z którego wiele nauczyli się filozofowie greccy”³⁴.

Cel, jaki przyświecał autorowi dzieła *Contra Apionem*, zdeterminował jego rodzaj literacki. O ile *Antiquitates* jest dziełem historycznym, to w *Contra Apionem* chodzi o odpowiedź na konkretne zarzuty wysuwane przeciwko Żydom. Dlatego możemy mówić o apologetycznym charakterze dzieła³⁵. Flawiusz przeprowadza polemikę, w której możemy wyróżnić trzy etapy dowodzenia:

- narratio (przedstawienie zarzutów),
- argumentatio (polemika z zarzutami, odparcie ich),
- recapitulatio (powrót do zarzutów w celu stwierdzenia ich bezwartościowości)³⁶.

Do takiego rodzaju literackiego (apologia) nawiąże również pierwotne chrześcijaństwo. Apologeci chrześcijańscy (Arystydes, Tacjan, św. Augustyn, Tertulian i inni) posługiwać się będą apologiami w polemice z Grekami i Rzymianami.

Badacze starożytności bardzo wysoko oceniają dzieło *Contra Apionem*. Bałaban napisał: „*Contra Apionem* jest [...] jednym z najlepszych pism apologetycznych, i co do swego układu, i co do treści stoi wyżej od współczesnych, ale także i późniejszych”³⁷.

Trzeba podkreślić, że wydanie tego dzieła było ze strony Flawiusza aktem dużej odwagi. Pisał je bowiem w czasie, gdy w społeczeństwie rzymskim wzrastała się niechęć do judaizmu, między innymi za sprawą odmowy Żydów płacenia podatków na pogański kult. Niezależnie od tego wartość historyczna i literacka dzieła zasługują na uznanie. Poza tym Flawiusz powołuje się na wielu pisarzy greckich, znanych i nieznanymi, na przykład na dzieło *Aigyptiaka* Manetona. Zdaniem Dąbrowskiego „przytaczane w *Contra Apionem* dłuższe czy krótsze fragmenty z ich dzieł, są jedynymi, które się przechowały. I w tym jest niemała zasługa apologety żydowskiego, bez względu na to, czy czerpał je z pierwszej ręki, czy też z opracowań wtórnych istniejących za jego czasów”³⁸. Pochlebnie ocenia to dzieło Flawiusza również Ciecieląg: „*Contra Apionem* było wyznaniem wiary tego faryzejskiego arystokraty, który co prawda związał swój los z rzymskimi zdobywcami, ale nie przestał być prawowiernym Żydem, zażarcie walczącym w obronie dobrego imienia swoich rodaków”³⁹.

³⁴ A.J. Najda, *Historiografia paradygmatyczna...*, s. 117.

³⁵ Apologetyka żydowska zrodziła się w Aleksandrii, gdzie między innymi powstało dzieło *Apologia Żydów* autorstwa Filona z Aleksandrii.

³⁶ Zob. E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki...*, s. 533.

³⁷ M. Bałaban, *Josephus Flavius*, Lwów 1904, s. 28.

³⁸ E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki...*, s. 534.

³⁹ J. Ciecieląg, *Żydzi w okresie drugiej świątyni...*, s. 245.

4. Vita

Tytuł dzieła sugeruje, że jest to autobiografia. O pewnych szczegółach z życia Flawiusza jest jednak mowa tylko na początku dzieła. Mówią one o jego działalności przed wojną judejsko-rzymską (Vita 1-27) i o jego rzymskiej karierze na końcu dzieła (Vita 414-430). Główną treść dzieła stanowi polemika z Justusem z Tyberiady (ok. 30-101 r. po Chr.), sekretarzem Agryppy II i autorem dzieła *Kronika królów żydowskich. Od Mojżesza do Agryppy II*. Dzieło to, z wyraźną tendencją polemiczną, napisał Justus wkrótce po ukazaniu się *Wojny żydowskiej* Flawiusza. Zarzuca on Flawiuszowi, że jego opis „nie tylko nie odpowiada rzeczywistemu przebiegowi wydarzeń galilejskich, ale ponadto zniekształca rolę przywódców powstania galilejskiego z samym Józefem na czele”⁴⁰. Mianowicie – powiada Justus – Flawiusz, jako inicjator powstania, ponosi odpowiedzialność za jego klęskę, tym bardziej, że bezlitośnie tępił wszystkie głosy przeciwstawiające się jego zgubnej polityce. Broniąc się przed zarzutami Justusa, Flawiusz nie tylko odrzuca oskarżenia, ale także odwołuje się do Wespazjana i Tytusa, od których zbierał pochwały za swoje dzieło. Ponadto, do dawnego swego opisu *Wojny żydowskiej* w dziele *Vita* dodaje wiele szczegółów z okresu swego urzędowania w Galilei. Ukazuje w korzystnym dla siebie świetle wiele szczegółów swego postępowania i swoje działania dowódcze w Galilei. Omawia też własne wybory moralne, sięgając przy tym do motywacji religijnych⁴¹.

III. Oceny historycznego dorobku Józefa Flawiusza

W ocenie Józefa Flawiusza, jako człowieka i jako historyka, istnieje wielka rozbieżność opinii między uczonymi zarówno żydowskimi, jak i chrześcijańskimi. Przeważają jednak opinie negatywne, ale są też opinie umiarkowane oraz takie, które podkreślają historyczną wartość jego dzieł w badaniach naukowych nad tym okresem⁴². Bałaban napisał: „Josepfus jest wyrazem swego czasu, nie gorszy i nie lepszy od swoich współczesnych, i dlatego, ilekroć nie osłania się nimbem erudycji i nie chce rzeczy jakiejś umyślnie źle przedstawić, stanowi dla historyka znakomity typ wykształconego faryzeusza z epoki upadku państwa”⁴³. Natomiast Eisler nazywa go z przekąsem „wielkim człowiekiem honoru, który dał przykład, jak z pewnym sprytem i zdolnością dostosowania się można nawet przy pożarze świata ugotować swą żebraćką zupę [...]. Podobno wystawiono mu

⁴⁰ E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki...*, s. 535.

⁴¹ Zob. A.J. Najda, *Historiografia paradygmatyczna...*, s. 116; Z. Kubiak i J. Radożycki, *Józef Flawiusz. Dawne dzieje Izraela*, Poznań 1962.

⁴² Zacytowane niżej opinie przytaczam za: E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki...*, s. 501-522.

⁴³ M. Bałaban, *Josephus Flavius*, s. 29.

posąg w Rzymie i nie jest wykluczone, że kiedyś go odnajdą, jeśli już dotychczas nie został odnaleziony, a pozbawiony podpisu zdobi jakieś nieznaczące zbiory”⁴⁴.

Autorzy chrześcijańscy również oceniają go krytycznie. „Był człowiekiem próżnym i zadowolonym z samego siebie – pisze Felten – usiłującym bronić przede wszystkim swoich własnych interesów. Nawet z jego *Autobiografii* wynika, że świadomie zdradzał własny naród”⁴⁵. Krytycznie ocenia go Ricciotti: „Józef jest człowiekiem nędznym, pobawionym charakteru, gotowym do wszelkich ustępstw na swoją korzyść, ustawicznie zajętym nastawianiem żagli – zależnie od warunków – na sprzyjające wiatry, aby utrzymać się na powierzchni nawet po katastrofie”⁴⁶. Bardzo negatywnie ocenia Flawiusza Shanks: „Podobnie jak większość starożytnych historyków, Józef jest plagiatorem. Swobodnie przywłaszczał sobie prace innych, często bez informowania czytelnika o źródłach. A owe źródła same w sobie bywają też często fałszywe. Przykładowo, do prezentacji Heroda jego głównym źródłem były pisma Mikołaja z Damaszku, herodowego urzędnika i przez to historyka skrajnie stronniczego”⁴⁷. Natomiast pozytywnie ocenia go Thackeray: „Po klęsce narodowej całą energię swego późniejszego życia poświęcił on starannemu opisowi historii swego narodu i jego obrony przeciw złośliwym oszczerstwom świata. Jego świetna apologia judaizmu, to jest *Contra Apionem*, jest ukoronowaniem zasług, jakie oddał narodowi. Toteż niezawodnie zasłużył sobie na miano patrioty”⁴⁸.

Wśród współczesnych autorów polskich opinie są również podzielone. Mędała pisze: „Nie wszystkie dzieła Flawiusza mają równorzędną wartość historyczną. Uważa się, że *Wojna Żydowska* jest dziełem staranniej napisanym, niż *Dawne dzieje Izraela* [...]. Niemniej jego spuścizna literacka dalej pozostaje jednym z najważniejszych źródeł odnośnie do historii judaizmu w I wieku przed Chr. i w I wieku po Chr., bogatym źródłem topografii Palestyny oraz ważnym źródłem historycznym zhellenizowanego judaizmu w starożytnym świecie”⁴⁹. Z kolei Najda stwierdza: „Wiele zawartych w *Autobiografii* (*Vita*) informacji jest sprzecznych z zamieszczonymi wcześniej przez niego w *Wojnie Żydowskiej*, co podważa wiarygodność historyczną tego pisarza”⁵⁰.

Jak więc należy ocenić historyczną twórczość Flawiusza? Wydaje się, że piśmiennictwo historyczne nakłada pewną interpretacyjną formę na przeszłość, na

⁴⁴ *Jesus basileus ou basileusas*, Heidelberg 1929, s. XLII, cyt. za: E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki...*, s. 501.

⁴⁵ Cyt za: E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki...*, s. 501.

⁴⁶ G. Ricciotti, *Flavio Giuseppe tradotto e commentato*, Torino 19492, s. 34n.

⁴⁷ H. Shanks (red.), *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni jerozolimskiej przez Rzymian*, Warszawa 2007, s. 390.

⁴⁸ H.S.J. Thackeray, *Josephus. The Man and the Historian...*, s. 22.

⁴⁹ S. Mędała, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, s. 269.

⁵⁰ A.J. Najda, *Historiografia paradygmatyczna...*, s. 118.

wydarzenia już dokonane. To samo odnosi się do oceny wiarygodności spuścizny historycznej Józefa Flawiusza. Jeśli nawet nie spełnia ona wszystkich cech i wymagań współczesnej naukowej historiografii, to pozostaje na pewno niezwykle cennym źródłem do poznania zawiłanych procesów historycznych tego okresu.

IV. Inne dzieła historyczne i apokryficzne, nawiązujące do historii Izraela i do Józefa Flawiusza

1. Inne dzieła historiografii żydowskiej

Dzieła Flawiusza to niewątpliwie podstawowy dokument historiografii żydowskiej. Oprócz nich mamy jednak jeszcze inne źródła żydowskie, dotyczące tego samego okresu historycznego. Ich uwzględnienie w niniejszym artykule pozwoli głębiej wniknąć w ducha epoki, którą w znacznej mierze uwzględniają prace Flawiusza.

Filon z Aleksandrii (ok. 30-20 r. przed Chr. – ok. 30 r. po Chr.). Autor ten pochodził z jednej z najznakomitszych rodzin żydowskich w Aleksandrii. Należał do elity społeczności żydowskiej w tym mieście, na co wskazuje fakt objęcia przez niego przewodnictwa delegacji, która udała się do Rzymu w sprawie pogromu Żydów w 38 roku po Chr. Zachowały się trzy zasadnicze grupy jego pism: pisma o tematyce filozoficznej, egzegetycznej oraz dzieła historyczno-apologetyczne. W ostatniej grupie wymienić należy *Adversus Flaccum* i *Legatio ad Gaium*. Jest w tych pracach dużo treści apologetycznych, ale są również ważne informacje historyczne. Pierwsze z tych dzieł opisuje okres sprawowania prefektury w Egipcie przez Awiliusza Flakkusa i pogrom ludności żydowskiej w Aleksandrii w roku 38 po Chr. Z kolei *Legatio* (pięć ksiąg) opisuje historię poselstwa do cesarza Kaliguli oraz jego wynik w postaci decyzji cesarza Klaudiusza⁵¹.

Psalmy Salomona. Zachowało się osiemnaście tych psalmów w przekładzie greckim i hebrajskim. Datuje się je na połowę I w. przed Chr. Ich treścią jest ubolewanie z powodu upadku Jerozolimy i zbezczeszczenia Miejsca Najświętszego przez Pompejusza. Przyczynę narodowej klęski Izraela *Psalm*y upatrują w grzechach narodu, natomiast znak Bożej opieki nad narodem widzą w tym, że ukarał On Pompejusza śmiercią z rąk Cezara. *Psalm*y oczekują nadejścia idealnego króla na wzór Dawida, w czym przejawiają się oczekiwania mesjańskie. W *Psalmach* widoczna jest krytyczna postawa wobec Hasmoneuszy obwinianych za narodową klęskę Izraela.

Mądrość Salomona. Księga powstała w Aleksandrii za panowania cesarza Augusta (lub prawdopodobnie za rządów Kaliguli). Napisana została w formie

⁵¹ Zob. J. Cicieliąg, *Żydzi w okresie drugiej świątyni...*, s. 237-239; P. Borgen, *Philo of Alexandria. An Exegese for his Time*, Leiden 1997.

przemówień, skierowanych do społeczności żydowskiej w Aleksandrii i przestrzegających przed porzuceniem wiary przodków. Ponadto wzywa do odrzucenia wszelkich atrakcji, jakimi kusilo społeczeństwo grecko-rzymskie. Księga zawiera też treści eschatologiczne, jednak brak w niej aluzji do zmartwychwstania. Jak sugeruje już tytuł księgi, istotną rolę w życiu i w nauczaniu młodych odgrywa mądrość⁵².

Druga Księga Henocha. Pochodzenie księgi jest problemem dyskusyjnym. Niektórzy badacze datują jej powstanie na I wiek po Chr., inni natomiast uważają, że jest to księga chrześcijańska, która powstała wiele wieków później. Główne tematy tej księgi to opis czasów eschatologicznych i świata niebiańskiego.

Czwarta Księga Machabejska. Jej powstanie datuje się między połową I wieku po Chr., a powstaniem Bar Kochby (132-135 r. po Chr.). W głównej mierze jest traktatem filozoficznym o roli mądrości w życiu i w historii oraz o kontroli nad emocjami człowieka. Nazwa księgi wzięła się stąd, że w przykładach odwołuje się do braci Machabeuszy.

Testament Abrahama. Treścią księgi są eschatologiczne rozważania Abrahama, według których po śmierci człowieka odbywa się sąd. Dusze sprawiedliwych wędrują do raju, zaś dusze grzeszników są poddawane torturom i w rezultacie niszczone. Księga zdaje się jednak potwierdzać wiarę w ogólne zmartwychwstanie⁵³.

Testament XII Patriarchów. Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, czy jest to dzieło żydowskie zaadaptowane przez pisarzy chrześcijańskich, czy raczej jest to oryginalne dzieło chrześcijańskie, choć oparte na źródłach żydowskich. Treść poszczególnych testamentów dotyczy głównie problemów etycznych oraz eschatologicznych. Dzieło zachowało się w języku greckim⁵⁴.

Testament Hioba. Księga opisuje postać Hioba i opiera się na Biblii. Hiob jest człowiekiem bardzo pobożnym, cierpliwym, bez wahania akceptującym rządzącego Boga. Tekst księgi został napisany w Egipcie, bowiem Hiob jest tu przedstawiony jako król tego kraju. Utwór powstał w I wieku po Chr. Niewykluczona jest jednak datacja późniejsza.

Pozostałe słowa Jeremiasza⁵⁵. Oryginał dzieła napisany w języku semickim zaginął. Zachowały się jedynie przekłady, wśród nich także przekład grecki. Dzieło zostało napisane przez Żyda mieszkającego w Jerozolimie. Później zostało

⁵² Zob. L.L. Grabbe, *Wisdom of Salomon*, Sheffield 1997.

⁵³ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *Studies in the Testament of Abraham*, Missoula 1976.

⁵⁴ Zob. M. De Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs. A Critical Edition of the Greek Text*, Leiden 1978.

⁵⁵ M.E. Stone, *Some Observations on the Armenian Version of the Paralipomena of Jeremiah*, „The Catholic Biblical Quarterly” 35 (1973), s. 47-59.

opracowane przez chrześcijanina pochodzenia żydowskiego. Dzisiejszy tekst księgi został zaczerpnięty z rękopisów greckich. Podstawowym przesłaniem teologicznym księgi jest przekonanie, że zburzenie Jerozolimy było karą Bożą za grzechy jej mieszkańców. Ale Bóg jest nie tylko sprawiedliwy, ale też miłosierny: On wyzwoli swój lud z niewoli i sprowadzi do Ziemi Świętej. Księga nawiązuje do niektórych epizodów historii biblijnej, między innymi do zawarcia przymierza, wybawienia z niewoli egipskiej, przejścia przez wody Jordanu.

2. Wybrane apokryfy Starego Testamentu, nawiązujące do Józefa Flawiusza

Z apokryfów Starego Testamentu, z którymi pośrednio związana jest postać Flawiusza, wymienić można sześć (wybranych)⁵⁶.

Trzecia Księga Machabejska. Autor opisuje cudowne wybawienie Żydów aleksandryjskich ze śmiertelnego niebezpieczeństwa, które groziło im ze strony Ptolemeusza IV (221-205 r. po Chr.). Król ten, za sprawą cudownego ocalenia Żydów zgromadzonych na hipodromie, zezwolił im na powrót do kraju, ale na ich prośbę ukarał tych Żydów, którzy zaparli się wiary ojców. Flawiusz nawiązuje do treści tej księgi, ale opisane w niej wydarzenia umiejscawia w okresie panowania Fiskona (146-117 r. przed Chr.). Podaje też inny motyw zemsty, ten mianowicie, że Żydzi po śmierci Filometora opowiedzieli się przeciwko niemu za Kleopatą⁵⁷.

Teofil. Z zachowanego fragmentu tego dzieła dowiadujemy się, że Salomon podarował złoto pozostałe przy budowie świątyni jerozolimskiej królowi Tyru. Dzieło Teofila jest cytowane przez Aleksandra Polihistora. Nie wiemy jednak, czy można go utożsamiać z Teofilem wspomnianym przez Flawiusza w *Contra Apionem* (1,26), gdyż ten umieszcza jego imię pomiędzy pisarzami pochodzenia pogańskiego, gdy tymczasem Teofil, o którym mowa, był Żydem piszącym swe dzieła w języku greckim.

Filon Starszy. Niewiele wiemy o tym autorze. Flawiusz nadaje mu przydomek „Starszy” (*Contra Apionem* 1,23,218). Lakoniczne wzmianki o nim u Flawiusza i u ojców Kościoła pozwalają przypuszczać, że dzieło, które napisał, dotyczyło historii królów żydowskich. Treść zachowanych fragmentów tego dzieła dotyczy także ofiary Izaaka, historii Józefa w Egipcie oraz systemu hydraulicznego Jerozolimy.

Kleodemos Malchas. O treści tego dzieła, dotyczącego historii Żydów, dowiadujemy się z cytatów zachowanych u Euzebiusza i Flawiusza. Żył prawdopodobnie w II wieku przed Chr. i był Żydem z diaspory, piszącym po grecku, a mieszkał

⁵⁶ Podaję za: R. Rubinkiewicz, *Wprowadzenie do Apokryfów Starego Testamentu*, Lublin 1987, s. 19-32.

⁵⁷ Zob. J. Stępień, *Machabejskie księgi (apokryficzne)*, w: *Podręczna Encyklopedia Biblijna*, T. I, Poznań 1959, s. 7-8.

prawdopodobnie w Kartaginie. W swoim dziele pragnął podkreślić powiązania między kulturą narodu żydowskiego, a kulturą ówczesnych narodów. Pisze na przykład, że potomkowie Abrahama zrodzeni z Ketury (Rdz 25,1-6) dali początek narodom Asyrii i Afryki.

Artapan. Jego dzieło pod tytułem *Żydzi* opisuje historię Abrahama, Józefa w Egipcie, ale szczególnie koncentruje się na postaci i historii Mojżesza. Opisuje go jako najmądrzejszego człowieka w starożytności, jako inicjatora i twórcę najważniejszych dóbr kultury materialnej i duchowej. W Egipcie Mojżesz został wtrącony do więzienia, ale cudownie uratowany uwolnił z niewoli także swoich rodaków i przeprowadził ich przez Morze Czerwone⁵⁸. Wiele motywów obecnych w dziele Artapana znajduje się w pismach Flawiusza (*Antiquitates Judaicae*: II, VIII-XVI). Sam Flawiusz nie wspomina jednak o Artapanie. Nie wiadomo więc, czy posłużył się tym dziełem, czy wiadomości o Mojżeszu zaczerpnął raczej z tradycji żydowskiej.

Pseudo-Hekatajos I i II. Hakatajos z Abdery, historyk i etnograf, żył w IV wieku przed Chr. Przypisuje się mu dwa utwory: *Egiptyki* oraz *O Żydach*. Ale faktycznie pochodzą one od dwóch różnych pisarzy. Stąd wyróżnia się Pseudohekatajosa I i Pseudohekatajosa II. Pierwszemu z nich przypisuje się dzieło *O Żydach*, a drugiemu dzieło *O Abrahamie*. Józef Flawiusz właśnie z tej książki cytuje historię Abrahama: jego wędrówkę z Chaldei do Kanaanu, a następnie pobyt w Egipcie, gdzie wśród uczonych egipskich zyskał sławę męża wielce roztropnego, obdarzonego nie tylko bystrością umysłu, ale i zdolnością przekonywania swych słuchaczy o wszystkim, o czym chciał ich pouczyć – udzielił im również wiedzy arytmetycznej i astronomicznej (*Antiquitates Judaicae* I, VIII 2).

Abstract

Title: Josephus Flavius against the background of Jewish historiography

Josephus Flavius is a controversial person: on the one hand, he is faithful to the ideals represented by his own nation, and admires the history of Israel; on the other hand, he is an eager servant of Rome.

In this paper, the author presents the works by J. Flavius as extremely important for exploring both the history and cultural output of ancient Israel. The paper consists of four parts. In the first part, the author presents the person and the works by Flavius, and in the second part, the following works by Flavius are analysed: *De Bello Judaico*, *Antiquitates Judaicae*, *Contra Apionem*, *Vita*. In the third part, an attempt is made to evaluate his output, and in the last part, the author presents an outline of works on Jewish history as well as selected apocrypha of the Old Testament related to Josephus Flavius.

⁵⁸ Zob. G. Vermes, *Moses und Überlieferung*, Dusseldorf 1963, s. 61-93.